

Культурна спадщина Слобожанщини

Історія та краєзнавство

Збірка науково-популярних статей

СПОГАДИ: ХАРКІВ 1918-19 рр.,
ТРУБЛАЇНИ - ПИСЬМЕННИК І ПЕДАГОГ,
НІМЕЦЬКА ОКУПАЦІЯ ОЧАМИ ДИТИНИ,
ФРОНТОВЕ БРАТСТВО

ІСТОРІЯ: КНЯЗЬ МИХАЙЛО ЧЕРНІГІВСЬКИЙ,
КАТАСТРОФА ЦАРСЬКОГО ПОЇЗДУ 1888 р.

КРАЄЗНАВСТВО:
Г. КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО ТА ЙОГО ОСНОВА,
ХАРКІВСЬКА ОБЛАСНА КЛІНІЧНА ЛІКАРНЯ

ПОСТАТІ: М. А. ГЕДРОЙЦ, К. Ф. АБРОСИМОВ,
О. М. ЮШКОВ, П. О. ЛАВРОВСЬКИЙ, М. О. ЛАВРОВСЬКИЙ,
С. Т. АКСАКОВ, І. С. АКСАКОВ, П. С. УВАРОВА

ДОСЛІДЖЕННЯ:
УКРАЇНСЬКА ПІСЕННА ЕПІКА,
АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ ЛУНИ,
РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ХАРЧУВАННЯ ДАВНІХ ЄВРЕЇВ

**ХАРКІВСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ
УПРАВЛІННЯ У СПРАВАХ РЕЛІГІЙ**

**ХАРКІВСЬКИЙ ХУДОЖНІЙ МУЗЕЙ
ВСЕУКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ РЕЛІГІЄЗНАВЦІВ
ХАРКІВСЬКЕ ДВОРЯНСЬКЕ ЗІБРАННЯ
ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ**

Культурна спадщина Слобожанщини

Історія та краєзнавство

Збірка науково-популярних статей

Число 2

УДК. [001 + 2+008] : 001.12 (477.54 / .62)
ББК 63.3 (4УКР51)я43

К90 Культурна спадщина Слобожанщини. Історія та краєзнавство: Збірка науково-популярних статей. – Харків: Курсор, 2004. – Число 2. – 194 с., 105 іл.

ISBN 966-7810-69-0
ISBN 966-7810-68-2
ISBN 966-7810-65-8

До збірки включено доповіді та повідомлення учасників шостої та сьомої міжнародних наукових конференцій "Слобожанські читання", що відбулися в м. Харкові у жовтні 2002 р. та у вересні 2003 р.

У збірці порушено низку питань культурного, історичного та краєзнавчого характеру, представлені до уваги читача дослідження фахівців, що висвітлюють одну з основних проблем сьогодення – збереження культурних здобутків попередніх поколінь.

Видання також буде корисним для студентів, школярів і аматорів-ентузіастів, що цікавляться культурною спадщиною Слобожанщини.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: А. М. Колодний, В. О. Горбик, М. І. Кіпоренко, А. І. Епштейн, В. В. Калиниченко, В. Г. Левчук, О. Є. Добровольська, М. В. Дяченко, В. В. Будко, В. О. Лозовий, В. Ф. Сухіна, Я. М. Білик, Б. Я. Пугач, І. В. Зборовець, О. В. Шило, Т. С. Кравцов, Н. Л. Бабій, Н. Г. Гребенюк, І. О. Шудрик, Г. Д. Панков, В. В. Мизгіна, О. М. Зінухов, Ю. І. Палкін

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР: Л. Г. Морозко, кандидат філософських наук, доцент, начальник управління культури Харківської обласної державної адміністрації.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР: А. Т. Щедрін, кандидат філософських наук, доцент. Докторант Харківської державної академії культури, Інституту філософії НАН України.

ЗАСТУПНИК ВІДПОВІДАЛЬНОГО РЕДАКТОРА: С. А. Бахтіна, завідувачка відділу охорони пам'яток історії та монументального мистецтва Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини.

НАУКОВІ РЕЦЕНЗЕНТИ: М. А. Єрмоловський, завідувач кафедри філософії Національного технічного університету "ХПІ", В. Г. Шадурський, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Харківської державної академії культури.

Друкується за рішенням науково-методичної ради Харківського художнього музею (протокол № 6 від 30.04.2004)

ISBN 966-7810-69-0
ISBN 966-7810-68-2
ISBN 966-7810-65-8

На обкладинці: будинок домовласниці Кундіної в м. Харкові на розі вул. Дмитрівської та Коцарської. Фото початку ХХ століття. З приватного архіву Тетяни Петрівни Покровської-Фоміної. Будинок зруйновано в 1990-х роках.

© Управління культури Харківської обласної державної адміністрації, 2004

© Автори, 2004

© Курсор, 2004. Оригінал-макет

© Курсор, 2004. Обкладинка

А. Д. ГАВРИЛЕНКО

Мій Основ'яненко. Його та чужа Основа

*Вклоняючись низенько-низенько світлій
пам'яті Анастасії Максимівни Ніженець
(1902 – 1992) – титанічної подвижниці
української культури, засновниці музею
Григорія Сковороди в селі Сковородинівці*

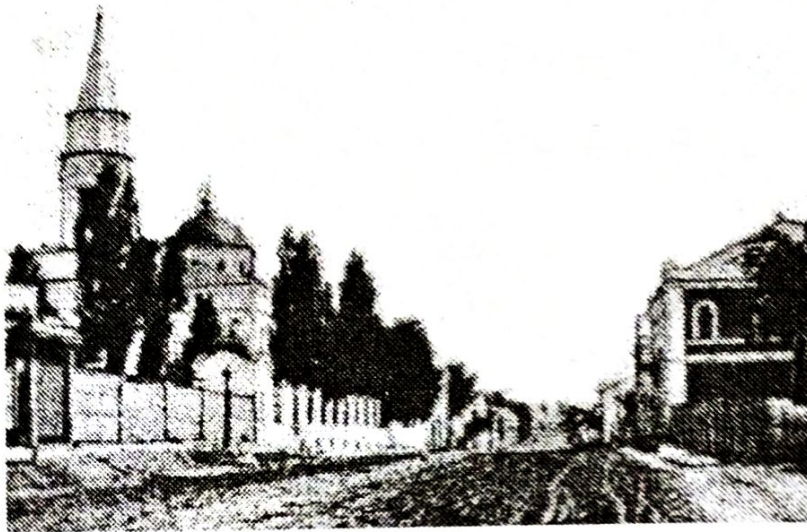
*«Як основи зруйновано, –
що тоді праведний зробить?»
(Псалом 10, вірш 3)*

«...Взяв себе прозвище по месту жителства; живу в Основе; и так, да буду Основьяненко», – писав в одному з листів фундатор нової української прози Григорій Квітка-Основ'яненко [1]. В даній публікації веду мову про рідні мені – пенсіонеру, колишньому будівельнику автомобільних шляхів – основ'янські, квіткинські місця в Харкові та про їхнього господаря.

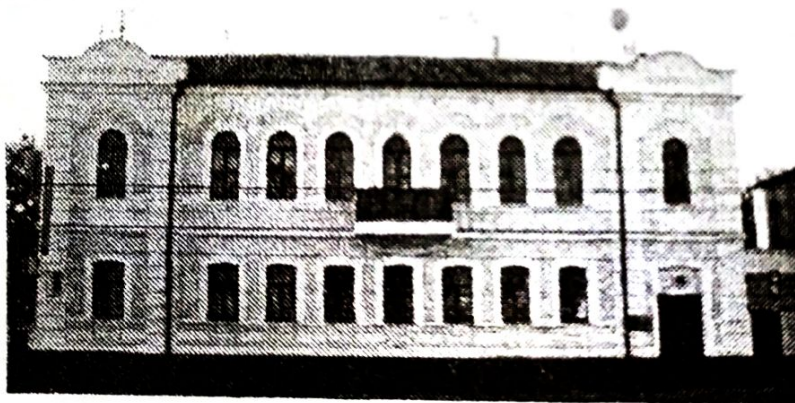
До п'ятого класу навчався я в щойно тоді збудованій 54-й середній школі, яка розташована на території колишньої садиби українських аристократів Квіток. Отже, ще з дитинства знав я на території колишньої панської садиби два великих будинки Квіток: триповерхову величну споруду з червоної цегли, в якій перед війною містилася райрада Жовтневого району Харкова, і не багатопверховий, але досить імпозантний будинок, де на той час була розташована школа № 27.

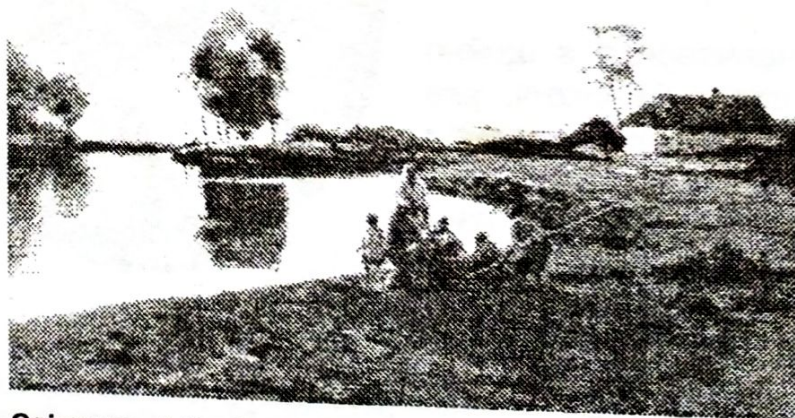
Світлина 1.
Григорій Федорович
Квітка-Основ'яненко (1778 – 1843 рр.).
Художник Борель Петро Федорович

Світлина 2. Харків, вулиця Єкатеринославська (за радянських часів Свердлова, зараз Полтавський шлях). Ліворуч – Дмитрівська церква (з 20-х років ХХ ст. – кінотеатр «Спорт», зараз – церква УАПЦ), напроти – будинок матері Квітки. Ілюстрація з додатку до 2-го тому «Истории города Харькова» Д. І. Багалія та Д. П. Міглера

Світлина 3. Сучасний вигляд будинку матері Квітки. (Полтавський шлях, 37). Фото видавництва

Світлина 4. Гребля Квітки-Основ'яненка. Худ. С. І. Васильківський. Дерево, олія. Харківський художній музей

Вже в 1970-х роках довідався від професора Кіма Балабухи, що в районі вулиці Дмитрівської є ще один будинок, в якому мешкав Григорій Квітка-Основ'яненко. Цей будинок існує і зараз за адресою: вул. Полтавський шлях, 37.

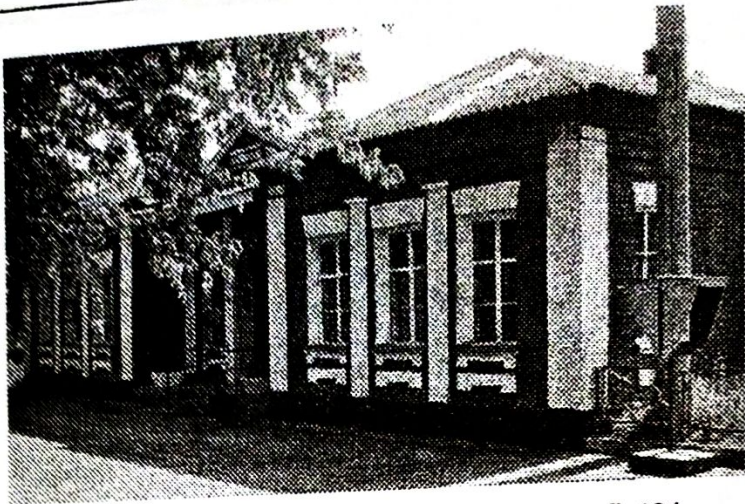
Свідчення про життя Григорія Квітки в цьому будинку нам залишив Г. П. Данилевський. Відомо, що Квітка-Основ'яненко був, зокрема, «предводителем дворянства Харьковского уезда», а також фундатором Харківського інституту шляхетних дівчат. Данилевський пише: «Институт был... причиною женитьбы нашего автора... Он жил у своей матери в ее доме на Екатеринославской улице против Дмитриевской церкви (світлини 2, 3). Институт был тогда тоже близко, тотчас за церковью, и Основьяненко со службы шел к матери прямо через калитку институтского сада... Помещение нашего автора заключалось в двух комнатах: большой в три окна во двор и маленькой спальни в одно окно, выходившее в сад. Дом, где он жил, принадлежал Кундиной. В этой квартире три первые месяца он провел и женатый; туда ему носили, между про-

Світлина 5. Харків. Будинок Кундіної (зруйновано в 1990-х роках) на розі вулиць Дмитрівської та Коцарської, в якому жив Григорій Квітка-Основ'яненко. Фото початку XX століття. З приватного архіву Тетяни Петрівни Покровської-Фоміної

чим, от матери, жившей по соседству, в доме дочери своей, чай, а обедал он с матерью. Прибавим, что мать нашего автора была в числе директрис Института» [1, 195]. Дозволю собі зауважити, що мати Основ'яненка мала дуже крутий характер і походила зі старовинного українського аристократичного роду Шидловських. Зі щойно наведеної цитати мені принаймні те незрозуміло, чи мешкала вона у власному будинку, і Основ'яненко з нею в її будинку, чи в будинку своєї доньки. Поєднуючи свідчення «Списков домовладельцев г. Харькова» з результатами мого власного огляду місцевості, маю всі підстави твердити, що будинок Кундіної стояв на розі вулиць Дмитрівської та Коцарської (світл. 5). На початку 1990-х років його було зруйновано, і на цьому місці зведено десятиповерховий будинок, на першому поверсі якого написано: «XXI век».

У школі, розташованій у колишній садибі Квіток, є певне коло осіб, для яких поняття «спадковість поколінь» не є пустим звуком. Так, надзвичайно багато сил та енергії в пошуках, збереженні літературно-історичної спадщини Григорія Квітки-Основ'яненка приклала викладачка української літератури школи № 54 Раїса Іванівна Подать. В цій школі з великим художнім смаком впоряджено кабінет українознавства, в якому Основ'яненко посідає чільне місце (світлина 21).

Світлина 6. Харків, вул. Жовтневої Революції, 131. Міліція, один з будинків «Школи Квітки». Фото 2004 р.

теріалів, які збагачують знання учнів про Григорія Квітку-Основ'яненка та інших діячів української культури.

Крім того, Раїса Іванівна, базуючись на пошуках професора Олександра Юрченка, повідомила громадськість про місцезнаходження трьох будинків колишньої школи, заснованої харківською владою ще в 1878 році на честь століття від дня народження Григорія Квітки-Основ'яненка. «Школа Квітки» – так позначена ця історична реліквія на топографічному плані Харкова 1916 року. Одна з цих трьох культурно-історичних пам'яток нещодавно вже знищена сучасними невігласами, на її місці побудовано банк. В другій, головній, споруді колишньої школи Квітки міститься міліція (вул. Жовтневої Революції, 131), а третій будинок поступово руйнується, перебуває під загрозою знищення. Може, громадськість Харкова й цілої України, яка за часів тоталітаризму не змогла зберегти споруд культурно-історичного значення на самій території колишньої садиби Квіток, тепер, в умовах незалежної Української Держави, таки виявиться спроможною дієво захистити хоч те, що залишилося?!

Світлина 7. Другий з двох, що залишилися, будинків «Школи Квітки». Двері та вікна повиривані. Фото 2004 року

Саме Квітці була присвячена ще студентська дипломна робота Раїси Іванівни в Харківському університеті. А зараз, в результаті її титанічних зусиль, за фінансової підтримки з боку адміністрації заводу імені Тараса Шевченка, а також в тісній взаємодії з Харківським літературним музеєм в шкільному кабінеті української мови та літератури зібрана велика кількість ма-

Гадаю, не лише мене, а й інших, не байдужих до рідної історії та культури людей, цікавить думка колишньої завідуючої кафедри історії української літератури Харківського університету Анастасії Максимівни Ніженець (1902 – 1992): вже на зламі 70-х та 80-х років вона розповіла мені, що за часів Григорія Квітки-Основ'яненка панською резиденцією був будинок, що стояв на місці,

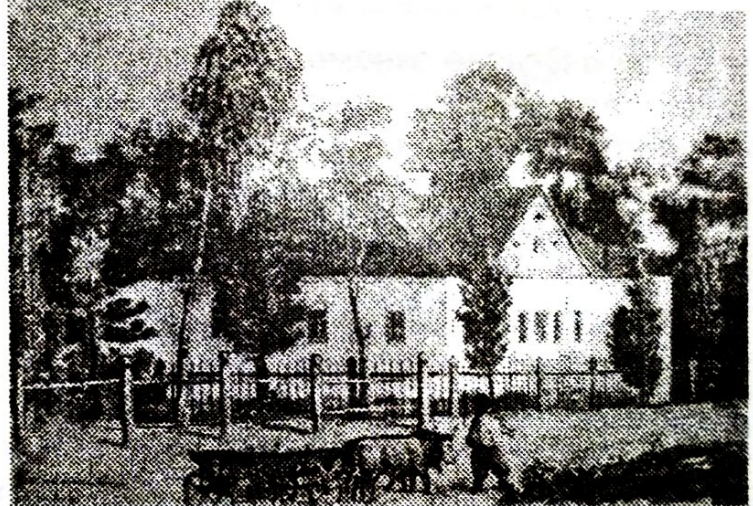
де перед війною розташовувалася російська школа № 27.

Але дорослий Григорій Квітка-Основ'яненко мешкав в будиночку, який містився поруч. Лише після розповіді Анастасії Максимівни пригадав я, що наш вчитель математики, Микола Костьович Пастернак, показував нам біля 27-ї школи будиночок, де мешкав Григорій Квітка, будучи вже дорослим. Гадаю, що ця інформація походить зі спогадів сучасника Квітки-Основ'яненка: «С Григориєм Федоровичем Квиткой я был знаком с 1838 по 1843 годы... Сначала он жил в двух верстах от города на Основе, в низеньком домике с каменною оградою, на необозримом и почти пустом дворе. Почти против его дома возвышался деревянный огромный дом брата его, владельца Основы. Потом я виделся с ним в городе, куда он переехал в 1843 году... В характере его просвечивалось то смешение скрытности и искренности, простодушия и остроумия, которое так оттеняет украинца...» [1].

Племінник же Григорія Основ'яненка писав: «Вся жизнь его под старость заключалась в стенах домика Основы... После обеда он обыкновенно отправлялся в свой кабинет... Не могу умолчать об одной черте редкого самоотвержения моего дяди, которого смирение, кротость, привязанность ко всему род-

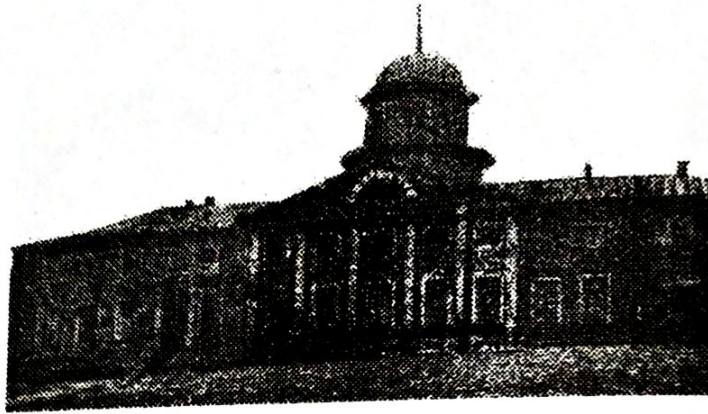
Світлина 8. Будинок на Основі, де мешкав Григорій Квітка-Основ'яненко. Малюнок В. Ф. Тімма з фотографії середини XIX століття

Світлина 9. Малюнок з альбому виставки XII археологічного з'їзду в Харкові (1902 рік). Коментар: «Будынок», где жил Квитка на Основе возле Харькова (собр. В. В. Александрова, Воронеж). Картина, писанная маслом на холсте»

Світлина 10. Основа початку XIX ст. Будинок Квіток та церква Різдва Івана Предтечі (на другому плані, перед лісом). З додатку до 2-го тому «Истории города Харькова» Д. І. Багалія

Світлина 11. Старовинний палац Квіток на Основі (нині не існує), який відвідував імператор Олександр I. Ілюстрація з видання Г. Лукомського «Старинные усадьбы харьковской губернии», 1918 р.

ному составляет явление редкое. Более всего он любил Основу. Это одно из первых поселений в этой части Слобожанщины; на землях, принадлежавших когда-то Основе, лежит теперь целый южный квартал города; три реки, соединившись здесь, протекают возле и отделяют усадьбу Основы от городского, окончного, поселения. Усадьбу же составляет сосновая роща... и замечательный ботанический сад с оранжереями.

ми. Дом в Основе ознаменован посещением покойного государя императора, Александра I... Император, войдя в великолепный дом Основы, с оранжереями, бронзой, зеркалами и мрамором, спросил с улыбкой: «Не во дворце ли я?».

Як свідчить картина, зображена на світлині 10, ліворуч від панського будинку розташована скромненька, не вища за будинок, церква Різдва Івана Предтечі. Придивившись уважніше, далі за церквою побачимо за деревами частину ще якоїсь невеликої будівлі. В часи мого дитинства церква вже не існувала – її зруйнували ті, котрі обіцяли: «Весь мир насилья мы разрушим до основания...». Воєнне лихоліття залишило після себе лише стіни культурно-історичних пам'яток на території садиби Квіток у стародавній Великій Основі (яка, як писав племінник Квітки-Основ'яненка, є одним з найстародавніших поселень в цій частині Слобожанщини), перейменованій манкуртами* на мільйонотиражну безлику Новоселівку. Замість того, щоб реставрувати їх, харківські можновладці зруйнували й стіни історичних реліквій – «ломать – не строить».

За родинною легендою, основоположник роду Андрій Квітка, який перший оселився на Основі в XVII столітті, викрав наречену свою Масю, доньку польського аристократа, з батьківського дому у Києві. В 1843 році письменник Григорій Квітка пише нарис «Основание Харкова. Старинное предание», в якому відтворює сімейну легенду: «По усердию своему Маша пожелала тут же, на Основе, выстроить часовню во имя Рождества Предтечи, в память того дня, в который они прибыли сюда. «Хочу, сказала она, принеся первую в этой часовне молитву, при жизни своей устроить храм во имя сего великого святого; но если Бог меня не удостоит того, то заповедую и приказываю сыну и роду своему непременно на этом месте устроить храм Рождества св. Предтечи в память нашего водворения здесь».

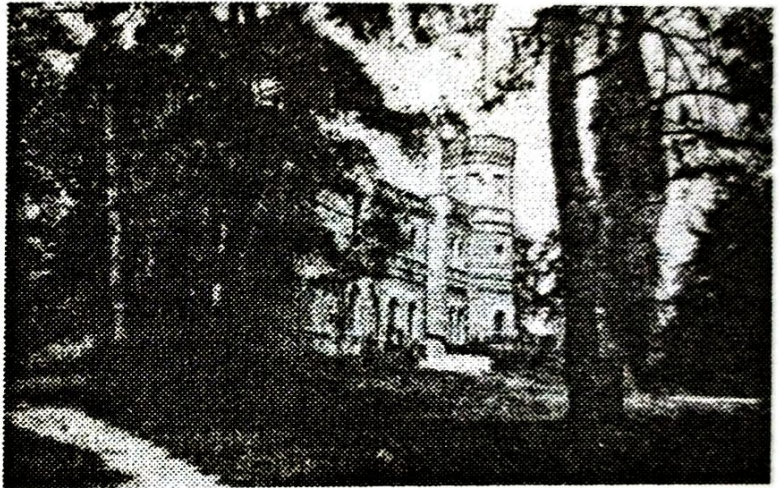
* «Манкурты» – людиноподібні істоти, колишні люди, позбавлені окупантами історичної пам'яті (Чингіз Айтматов. «І понад вік триває день»).

На топографічних планах міста Харкова, відповідно 1854, 1876 [2] та 1895 років [6], відтворені на папері і панська резиденція початку XIX століття; і будиночок Григорія Квітки-Основ'яненка біля неї; і церква Різдва Івана Предтечі, яка, як свідчить моя мама, Гавриленко Зінаїда Іванівна, в другій половині 1920-х років була вже зруйнована; і вищезгадані ботанічний сад та оранжерею в ньому (в часи мого довоєнного дитинства вона була перебудована в кінотеатр); і допоміжні присадибні будинки (в одному з них, дерев'яному двоповерховому, мешкав мій однокласник Юрко Крищук, який одного разу в 1938 році раптом нестримно голосно заривав на уроці – виявилось, що цієї ночі недолюдки НКВД заарештували його батька); і триповерховий, замкоподібний цегляний будинок, де до війни містилася райрада Жовтневого району міста Харкова (світлина 14). Під час Великої Вітчизняної війни будівля горіла, і її почорнілі стіни стояли після пожежі більше двадцяти років. Відомо, що в 1973 році цей палац ще існував, але ми не маємо точних даних, коли його було остаточно зруйновано.

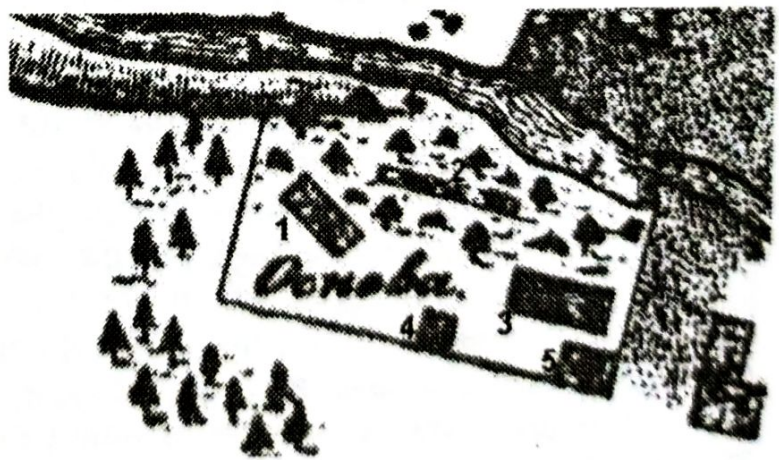
На фрагменті топографічного плану 1938 року (малюнок 15) [3] зображено, зокрема, план парку панів Квіток таким, яким він зберігся від початку XX століття – так

Світлина 12. Фасад палацу Квіток на Основі (нині зруйнованого). Ілюстрація з видання Г. Лукомського «Старинные усадьбы харьковской губернии», 1918 рік

Світлина 13. Друга половина XIX століття. Будинок Квіток, зруйнований в 70-х роках XX століття. З зібрання Ряска Леоніда Вадимовича

Світлина 14. Фрагмент плану міста Харкова 1854 р. з додатку до 2-го тому «Истории города Харькова» Д. І. Багалія та Д. П. Міллера. Коментарі А. Д. Гавриленка: 1 – палац із вежею, побудований у другій половині XIX ст., 2 – оранжерея, 3 – старовинний палац Квіток, 4 – будинок письменника Григорія Квітки, 5 – церква Різдва Івана Предтечі

Світлина 15.

Фрагмент плану міста Харкова 1938 року.

Вище й лівіше надпису «Жовтневий» - план парку Квіток

твердили старожили Основи в часи мого дитинства. Але жодних будов панського маєтку на тім топографічному плані не подано. Не нанесена на план навіть школа № 54, в якій на той час я вже навчався і яка була збудована в 1936 році на території панської садиби лівіше і західніше будиночка Основ'яненка, що містився «майже насупроти» [1] великого будинку його брата.

Отже, будиночок Григорія Квітки-Основ'яненка був розташований на теперішній вулиці Академіка Богомольця (колишня Балашівська), поруч з церквою Різдва Івана Предтечі, що була на розі теперішніх вулиць Богомольця та Жовтневої революції. Про це свідчать не лише топографічні плани, а й спогади сучасника [1], де сказано, що улюблений кучер Основ'яненка, коли постарів, «был определен к церкви и караулил кружку [для пожертввань – А. Г.] на углу церковной ограды, на большой дороге», тобто Основ'янській вулиці, перейменованій потім на вулицю Шевченка, а пізніше – на вулицю Жовтневої революції. Церква ця була дуже важливою складовою всього життя письменника. Як свідчить Г. П. Данилевський, «по выходе из монастыря... Основьяненко ходил в Основе с церковными ключами, благовестил к обедне по праздникам и... большую часть времени проводил в молитве. До конца жизни в его комнате стоял аналой с молитвенником... Играя на флейте, просиживал он тогда по целым ночам в тени сада на Основе» [1].

До речі, чи не до речі, зауважу, що буквально в першу годину вступу гітлерівців на Основу в жовтні 1941 року я, 12-річний хлопчисько, один з кількох сотень очевидців, став свідком незвичайного поховально-го обряду: в могилі, викопаній мешканцями Основи на святому місці, де колись була церква Різдва Івана Предтечі, були поховані три тіла: застрелених на наших очах радянського лейтенанта, його ординарця і щойно застреленого ними німецького солдата. «Тут вони вже не сваритимуться», – сказала сумно одна жіночка, закриваючи обличчя померлих своєю хусткою. Потім чийсь голос заспівав українську стрілецьку пісню, а люди підхопили: «Дай же, дівчино, хустину – може, де в бою загину... Закриють очі темної ночі, – легше в могилі спочину...». А на могилі люди відразу поставили дерев'яного хреста. Зараз, звичайно, від тієї могили та хреста, що постали на місці улюбленої церкви Основ'яненка, немає й сліду. Як казав Василь Симоненко, «...нема хреста, ні імені, ні дат – стоїть сумна, ошукана могила; в ній спить без слави фюрера солдат», і два радянських бійця, – додам я.

Не варто забувати і про такі іпостасі класика української літератури:

Был монахом, был актером,
был поэтом, был танцором.

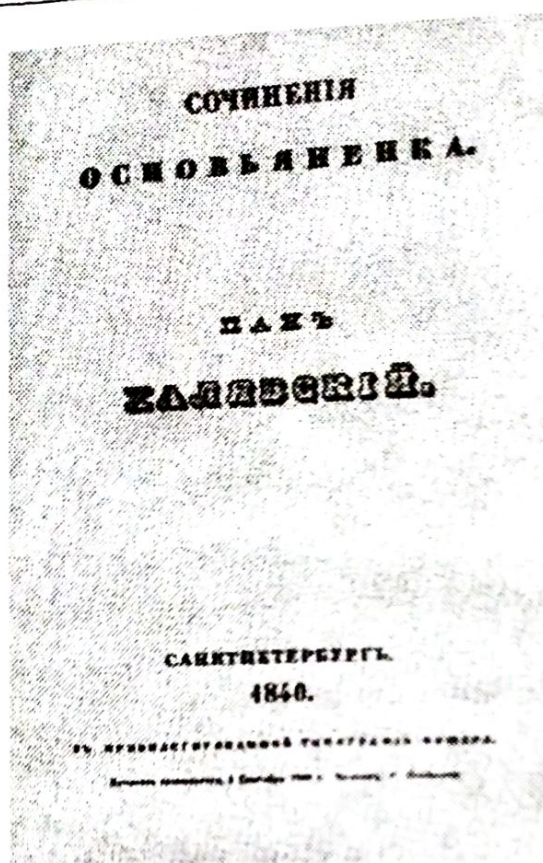
Не надивлюся я, Создатель,
Какой у нас мудреный век:
актер, поэт и заседатель –
один и тот же человек.

А ось що пише в листі до П. О. Плетньова у лютому 1839 р. дружина Основ'яненка, німкеня, класна дама Харківського інституту шляхетних дівчат, випускниця Петербурзького інституту шляхетних дівчат А. Г. Вульф, з якою Основ'яненко побрався близько 1821 року: «Я не переставала мечтати о Петербурге и часто просила моего мужа найти какую-нибудь должность и переехать туда; но он, любя свою родину... никак на то не решался. Так прошли год за годом... Первые десять лет мы жили в самом городе, где и тогда я редко бывала в свете, а вот, восемь лет, как я веду жизнь совершенно отшельническую, живя в Основе...» [1].

Так, мала рацію безмежно любляча й наскрізно знаюча Основ'яненка його кохана дружина. На відміну від переважної більшості української козацької аристократії, яка – за надані їй імператрицею Катериною II права й привілеї, рівні з тими, що їх мало російське дворянство, – зрадила рідний український народ, рідну мову, рідну культуру, Основ'яненко не на-

*Світлина 16. Анна Григорівна
Квітка, дружина письменника.
Робота невідомого автора*

Світлина 17. Титульна сторінка роману Григорія Квітки-Основ'яненка «Пан Халявський», видання 1840 року

лежав до тих, про кого національний пророк, Творець української нації Тарас Шевченко сказав: «Людці! За шмат гнилої ковбаси у вас хоч матір попроси... І віддасте...». Недарма слова «любя свою родину» в наведеному вище листі дружини Основ'яненка виділені курсивом – він таки дійсно любив свою безталанну Україну і служив їй, а не Імперії Зла – сакраментальній гоголівській тройці, про яку Чернишевський писав в ХІХ столітті, що мчать в ній Ноздрьов, Коробочка, Городничий, Хлестаков, а керує нею Чичиков.

Але в той же час не всі харківці мчали в цій тройці, не був її пасажиром і Основ'яненко. Завдяки таким як він, Харків дійсно заслуговує на назву першої столиці українського національного відродження, бо саме тут в першій половині ХІХ століття утворився гурток порядних людей різних національностей, які вважали аморальним не підтримувати на-

род, хліб якого вони їдять [15]. Ініціюючою, рушійною силою цього осередку моралі та справедливості був уродженець берегів ріки Ока професор харківського університету І. І. Срезневський. Ці люди «відкрили» всеукраїнську етнічну тотожність, що й послужило підмурком для формування сучасної української національної свідомості, яка, розповсюджуючись зі Слобожанщини на захід, врешті розбудила й предків «ужасних бандеровцев». Гурток вчених та літераторів, що згуртувалися навколо Харківського університету, започаткував дослідження українського фольклору та впровадив народну українську мову до літературного вжитку. Перш за все завдяки творам Основ'яненка академік Сергій Єфремов в «Історії української літератури» називав весь перший період нової української літератури полтавсько-харківським. Маю великий сумнів, але хотілося б вірити, що до кола вищезгаданої харківської еліти належали й мої предки харків'яни: прадід моєї прабабусі винахідник ракет генерал-лейтенант Олександр Дмитрович Засядько, його брат генерал-майор Данило Дмитрович Засядько, а також полковник Харківського драгунського полку Іван Павлович Засядько. «Так, мій народ з катами разом йшов: сам – скутий раб – заковував других», – писала Леся Українка. «Не за Україну, а за її ката довелось пролити кров», – мовив і Шевченко про таких, як Засядьки, але не про Основ'яненка, якого в своєму творі «До Основ'яненка» називає «батьком», «орлом сизим», «другом», хоч, одночасно, й спрямовує Основ'яненка в напрямку романтизму. Перегукуючись з історичною монографією Основ'яненка «Головатий», Шевченко про-

мовляє в першій редакції свого вірша такі слова про кошового отамана чорноморських українських козаків: «Наш завзятий Головатий не вмере, не загине, ось де, люди, наша слава, слава України».

Спілкування Квітки-Основ'яненка з Тарасом Шевченком ґрунтовно досліджене професором Кіммом Балабухою [7; 12]. Зокрема, зауважу, що є певний перегук тем Шевченкової «Катерини» і Основ'яненкової «Панни Сотниковны», сюжет якої розроблявся за матеріалами родинного літопису Квіток під 1732 роком: «Того ж году, декабря 28 дня, тарановского сотника... дочь... когда хотели ее кондукторы (москалі) згвалтовать, сколола себя ножом». Морально-максималістська горда цнота! Як на мою думку, ще більше, ніж Катерину, нагадує таранівська панна сотниківна легендарну героїчну римську Лукрецію, хоч Таранівка розташована всього

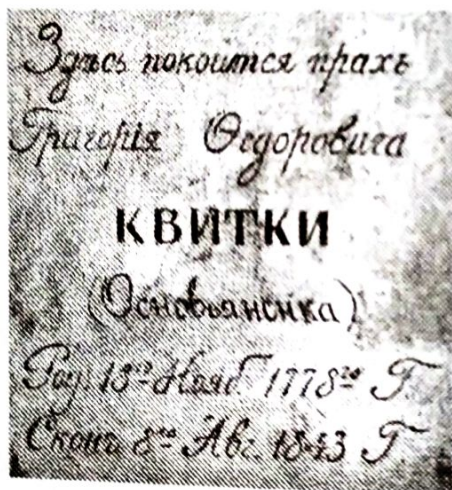
Світлина 18. Ілюстрація Т. Г. Шевченка до оповідання Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Знахарь», 1841 рік

за 45 кілометрів від Харкова, а не в Енеєвих Апенінах... А Квітчину «Сердешну Оксану» автор також асоціює з «Катериною». В листі до Шевченка від 23.10.1840 р. він, зокрема, пише: «...А що «Катерина», так-так що «Катерина»! Гарно, батечку, гарно! Більш не вмію сказати... Як то ми одно думали про бідних дівчаток та про бузовірових москалів...» [8], [16].

На думку професора Ярослава Розумного [9], настрої між українськими дворянами та інтелігенцією щодо російської присутності й поведінки в Україні ілюструють листи Квітки-Основ'яненка до Шевченка, знайдені в останнього під час арешту. Ці листи жандармерія коментує так: «Знайшли два листи до Шевченка вже померлого літератора Григорія Квітки-Основ'яненка. Той письменник, повісті якого всі вважали російськими, висловлювався про росіян надзвичайно люто і майже всюди називає їх кацапами...» (Кирило-Мефодіївське товариство, т. 2, с. 320). Як на мене, така позиція Основ'яненка обумовлена відмінністю української та російської культур, порівняльну таблицю яких, зокрема, проілюстрував нещодавно професор Харківського національного університету, доктор філософії Іван Цехмістро [10]. Ілюстрацією відмінностей цих культур за часів Основ'яненка може служити констатація об'єктивного росіянина, Харківського єпископа Філарета Гумілевського про те, що в 1846 році в Харківській єпархії було скоєно 336 злочинів, але жоден з них не був вчинений українцем [11]. Адже ставлення народу до дотримання закону значною мірою обумовлене культурним рівнем цього народу.

Світлина 19-а. Пам'ятник на могилі Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. Харків, цвинтар № 2, вул. Пушкінська

Світлина 19-б. Плита пам'ятника на могилі Г. Ф. Квітки-Основ'яненка

Аналогічні висновки робить і відомий московський історик професор Михайл Покровський, констатує, що в жилах сучасного російського народу тече не менше 80% угро-фінської крові [17, 18], і Михайло Ломоносов, який писав, що чудь (угро-фіни) віддавна «в єдиний народ с нами [росіянами – А. Г.] совокуплена» [19].

Навіть видатний апологет московського самодержавства XIX століття Василь Ключевський в сімнадцятій лекції I тому свого «Курса русской истории» не зміг уникнути правди, визначаючи наступне: «Давня фонетика Київської Русі особливо помітно змінилась у північно-східному напрямку, тобто в спрямуванні руської колонізації, що утворила москвинське плем'я злиттям руського населення з фінським» [23]. Тобто навіть Василь Ключевський не боявся признатися в тому, що сучасний російський народ «произошёл» від злуки полян-русів-українців з фінами. Звідси й походить не іменникова, як у всіх слов'янських народів, а прикметникова назва «русские».

Російський історик Л. Гумільов вважає, що «Москва не продолжила традицію Києва... замінив її іншими нормами поведіння, заимствованными более всего у монголов» [20]. В цьому думка Гумільова близька до погляду сучасника Квітки-Основ'яненка – Карла Маркса. «В кривавому болоті монгольського рабства доводиться шукати колиску Московії. А

сучасна Росія лише метаморфоза колишньої Московії... Отже, Москва виросла і розвинулася в огидній і паскудній школі монгольського рабства. Своєї могутності вона досягла тільки тому, що, будучи сама рабинею, стала віртуозом в мистецтві поневолення... Лише Петро I зумів нарешті поєднати політичну спритність монгольського холопа з гордим стремлінням монгольського пана, якому Чингісхан заповів завоювання світу» [21]. Таким чином, засновник марксизму мимоволі ніби обґрунтовує негативне ставлення українців до Московської імперії. Адже сучасники Квітки-Основ'яненка читали козацьких літописців і знали, наприклад, про «криваве болото», влаштоване здібними учнями Золотої Орди в листопаді 1708 року в Батурині, де військо Петра I вирізало поголовно, включно з немовлятами, всі 28 тисяч жителів. Для порівняння пригадаємо, що жертвами всесвітньо відомої жадливої Варфоломійської ночі стали лише 4

тисячі осіб, а різанина того ж року в Лебедині, Ромні, в Запорізькій Січі! Отже, сучасникам Основ'яненка було що згадати про «братскую помощь»... Недарма ж «августейшая» Катерина II повеліти зволіла: «Малоросию, Лифляндию и Финляндию... обрусить, чтобы они не глядели, как волки в лесу». У сучасників Основ'яненка були не лише історичні, а й тогочасні причини, щоб дивитись на імперію «как волки в лесу»: в 1801 році за памфлет на «августейшую особу» імператор Павло I наказав знищити Харків, а всіх харківців вислати до Сибіру. Лише раптова смерть цього царя, ще одного духовного спадкоємця Золотої Орди, врятувала Харків часів Григорія Квітки.

А ось погляд Миколи Гоголя, який, на відміну від свого сучасника й компатріота Квітки-Основ'яненка, писав лише російською мовою, не дозрівши до Квітчиного осяяння:

«Знаю только то, что никак бы не дал преимущества ни малороссиянину перед русским, ни русскому перед малороссиянином. Обе природы слишком щедро одарены Богом, и как нарочно каждая из них порознь заключает в себе то, чего нет в другой» [22].

Живучи в епоху, коли гетьман «Кирило з старшиною пудром обсыпались і в цариці, мов собаки, патинки лизали», Основ'яненко з нищівним сарказмом затаврував у творі «Пан Халявський» хворобу бездержавності – провансальство, комплекс меншовартості, рабське малоросійство, затьмарення, ослаблення і, врешті, зникнення історичної пам'яті, хохляцтво. І в цьому аспекті погляди Основ'яненка перегакуються зі словами іншого великого слобожанина, професора, академіка Олександра Потебні: «Вообще, денационализация сводится на дурное воспитание, на нравственную болезнь... на мерзость запустения на месте вытесненных, но ничем не замененных форм сознания, на ослабление связи подрастающих поколений со взрослыми, заменяемой лишь слабой связью с чужими, на дезорганизацию общества, безнравственность, оподление... Народность, поглощаемая другою, после безмерной траты своих сил, все-таки, в конце концов, приводит эту другую к распаденію» [5].

Основ'яненко не зрікся рідного українського народу, рідної української мови. Видатний мовознавець Володимир Даль характеризував Ос-

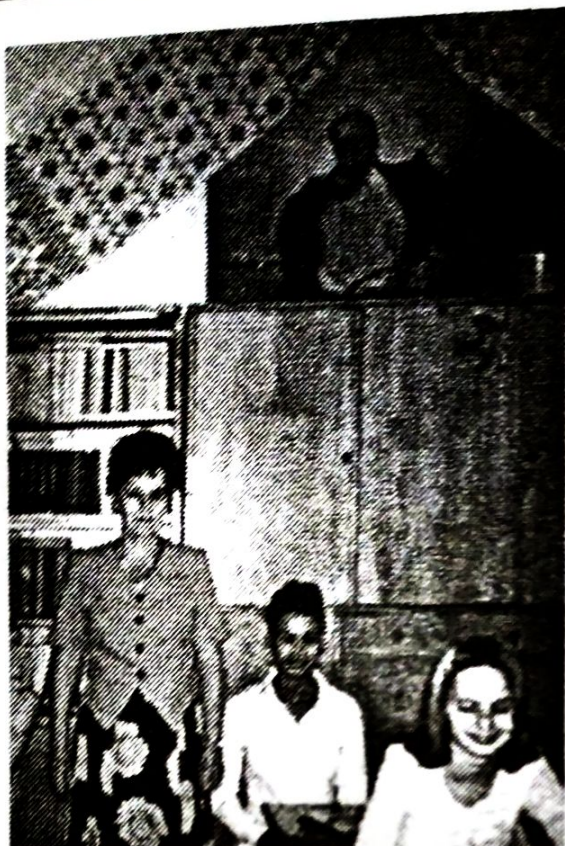
Світлина 20.

Пам'ятник Г. Ф. Квітці-Основ'яненку.

Харків, вул. Квітки-Основ'яненка.

Скульптор Семен Абрамович Якубович.

(Дипломна робота, 1950-і роки)

Світлина 21.

Харків, середня школа № 54, кабінет української мови та літератури. Викладач української літератури Раїса Іванівна Подать з учнями

нов'яненка, зокрема, так: «Многословная речь его на природном языке всегда простодушна и умна, на русском же нередко пошловата» [1].

Сам же Основ'яненко в своєму творі «Салдацький патрет» дає відсіч російському «старшобратському» шовінізму, з вавілонського полону якого ми звільнилися далеко не повністю. Наприклад, школа № 54, розташована на території колишньої садиби Квіток, формально є україномовною школою. Нерідко, ностальгійно чи елегійно «дефілюючи» коридорами школи, в якій я навчався ще перед війною, власне, майже не чую в її стінах української мови. Як це не сумно, але нерідко доводиться бути свідком того, що і вчителі, які отримують заробітну платню від Української Держави, переступивши поріг класу, спілкуються в коридорі з учнями мовою сусідньої держави. Не думаю, що вони сповідають постулат мазайлової тьоті Моті: «Приличнее быть изнасилованной, чем украинизированной», але «дух освітнього закладу перебуває перш за все не в стінах, а в душах вихователів», – вважав видатний український та російський педагог К. Ушинський.

Очевидно, в душах багатьох вчителів школи № 54 бракує патріотизму й елементарної культури, що й призводить до денаціоналізації, наслідки якої констатує академік О. Потєбня вищенаведеними сумними словами [5, 231, 232]. Таким чином, у нас і дотепер зберігається «культурна непристосованість нації», значна частина якої, навіть маючи власну українську державу, воліє залишатися «матоязычным населением», «Иванами, не помнящими родства», які не відчувають зв'язку поколінь. Так, школа мого дитинства (а мені 75 років, тобто приблизно стільки, скільки і 54-й школі на вулиці Академіка Богомольця), мов 80-річна людина, що видає себе за 40-річну, вдаючи, що народилася, а не відродилася в 1956 році, зменшує свій вік майже вдвічі. При цьому сучасна 54 школа і не хоче чути про ті покоління учнів та вчителів, які навчалися та навчали в цих же самих стінах ще перед війною. Але досить зазирнути в бібліотеці ім. Короленка до телефонних довідників Харківських АТС за 1939 та 1940 роки на сторінки 196 та 206, щоб пересвідчитися, що школа № 54 на тодішній Балахівській, а теперішній вул. Академіка Богомольця, діяла ще перед війною.

В 1970-х роках професор Кім Балабуха висловив ідею про необхідність створення товариства друзів української мови як засобу боротьби з

русифікацією Харкова, боротьби, розпочатої ще Основ'яненком, самим фактом створення ним новітньої української прози, зокрема, в «Салдацькій патреті». «Чтобы доказать одному неверующему, что на малороссийском языке можно писать нежное, трогательное, я написал «Марусю»... Чтобы остановить рецензентов... я написал «Солдатский портрет», – писав Основ'яненко до видавців «Русского Вестника». А в творі «Супліка до пана іздателя» Основ'яненко пише: «...не второпають по нашому та й ворчать на наші книжки: «Ета нешто па-чухонські. Зачим печатать...». Гай-гай! Хіба й тільки світа, що у вікні? Тривайте бо, панове! Не дуже сікайтесь! Є ще на світі православне християнство, що вміють і люблять по-нашому читати. Не усе ж для москалів; може, треба і для нас що-небудь?... (Липця у п'ятоє число 1833 року)».

Цікаво, що аналогічне спостереження про російську ментальність висловив сучасник Григорія Квітки маркіз де Кюстін в спогадах про перебування в Росії: «Презирство до того, чого вони не знають, видається мені домінуючою рисою російського національного характеру. Замість того, щоб постаратися зрозуміти, росіяни воліють кепкувати». Пізніше, у 1843 році, Герцен так охарактеризує роботу де Кюстіна: «Без сумніву, це – найбільш захоплююча й розумна книга, написана іноземцем про Росію» [14]. Німецький мандрівник Йоганн Георг Коль, що відвідав Україну в 1830-х роках, теж зробив зауваження, подібні до поглядів французького спостерігача.

Писати, власне, українською мовою почав Основ'яненко лише за десять років до своєї смерті. Не кожному випадає щастя відчутися осяяння Господнє. Григорій Квітка став одним із щасливців, яким це осяяння було даровано. Про нього можна сказати словами нашого шляхетного душею сучасника Леоніда Кисельова:

Я позабуду все обиды,
и вдруг приснится песня мне
на милом, на полузабытом
на украинском языке.

И в комнате, где, как батоны,
чужие лица без конца,
взорвутся черные бутоны –
окаменевшие сердца...

Я постою у края бездны,
И вдруг пойму, склонясь в тоске,
Что все на свете только песня
на украинском языке.

Леонід Кисельов – не єдиний сучасний порядний росіянин. Мій російський друг, Всеволод Васильєв, у 1989 році висловив, по суті, таку ж саму думку, що і Леонід Кисельов.

Що ж до двомовного «Шельменка-денщика», то його головний герой завжди викликав у моїй душі біль та огиду. Як на мій погляд, автор свідомо показав у цьому творі наслідки «воз'єднання братніх народів». Щойно

ознайомився з думкою Антоненка-Давидовича з цього приводу, яку цілком поділяю: «Шельменко-денщик – це ціла концепція лакузи-«хахла», це програма малоросіяництва, що не обмежилась Квітчиною добою, а пройшла з розгорнутим трьохкольоровим прапором в далекі наступні десятиліття; це апофеоз тих прагнень, що спарували під двоголовим орлом малоросійську ідилію з темною російською реакційною ніччю. Шельменко став ніби «бубновим тузом», що з ним пройшла Україна через віки...» [13].

А інтерес до постаті фундатора нової української літератури не згає ні в Україні, ні за її межами. Нещодавно в рамках Національного проекту «Золота книга української еліти» вийшов друком розкішно виданий альманах українською та англійською мовами «Видатні діячі України минулих століть» [4]. Постать Григорія Федоровича Квітки-Основ'яненка посіла гідне місце серед включених до альманаху трьохсот кращих з кращих представників українського народу.

У 1843 році ховав Основ'яненка весь Харків з околицями. Почуття усіх присутніх висловлював учений світової слави І. Срезневський: «Помни, Україно, эту могилу: тут погребен тот, кто, оживленный любовью к тебе, твоему благоденствию и славе, защищал твой обычай и язык, и учил тебя твоим языком» [12].

Додаток

1902 року на XII археологічному з'їзді в Харкові демонструвалося зображення будинку Квітки-Основ'яненка (світлина 9). В коментарях до експонатів виставки не позначено, хто автор картини, але вказано, що належала вона В. В. Александрову, що мешкав у Воронежі. Пошуки даних про власника картини велись навколо прізвища «Александров» і привели до сучасника та шанувальника Квітки-Основ'яненка, одного з перших українських письменників XIX століття, священика Степана Александрова. Подаючи поетичний огляд української культури в Харкові Квітчиних часів, він писав:

«У Харкові Основ'яненко «Портрет солдатський» змалював;
«Марусю» ж нарядив гарненько так, що я зроду не видав»

Його син – Володимир Степанович Александров (1825 – 1893 рр.) – був українським поетом та високопоставленим офіцером медичної служби царської армії, якому і в скрутний час не зраджувало почуття гумору, і який склав сам собі таку епітафію:

Владимир Степанович Александров,
Доктор медицини.
Помер (рік, місяць і число)
З тієї ж самої причини,
З якої й всі ті помирають,
Що медицини овсі і не знають.

Він є також автором варіанту овочевого «родоводу»:

Ходить гарбуз по городу,
питається свого роду:
«Ой, чи живі, чи здорові
всі родичі гарбузові?»

З часів мого дитинства я пам'ятаю усипальницю родини Александрових у вигляді високої козацької могили, насупроти теперішнього відділення міліції на вул. Артема, на колишньому Пушкінському кладовищі, сплюндрованому в 1970-х роках.

Не можна напевно стверджувати, що саме з цієї харківської родини був власник картини, на якій зображено будинок Квітка-Основ'яненка, але є підстави для того, щоб висунути таку гіпотезу. Також не вдалося знайти Александрова, який носив ініціали В. В., але можемо зробити припущення, що Володимир Степанович мав сина з такими ініціалами, який і був власником названого експонату. Отже, краєзнавцям є тема для подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Данилевский Г. П. Украинская старина. – Харьков: Издание Зеленского и Любарского, 1866.
2. Альбом старинных планов г. Харькова, снимков его видов и портретов его деятелей. Приложение ко 2-му тому «Истории города Харькова». – Харьков: Издание Харьковского Городского Общественного Управления, 1912.
3. Топографічний план м. Харкова 1938 р.
4. Видатні діячі України минулих століть. – Євроімідж, 2001.
5. Потєбня А. А. Эстетика и поэтика. – М., 1976. – С. 231 – 232.
6. Топографический план Харькова 1895 г.
7. Балабуха К. Х. Тут вічний він громадянин (Кобзар і Слобідська Україна) // Слово про Шевченка. Зб. статей. – Харків: Основа, 1998. – С. 26 – 45.
8. Листи до Т. Г. Шевченка. – К.: АН УРСР, 1962. – С. 9 – 10.
9. Розумний Ярослав // Сучасність. – 2001. – С. 109 – 110.
10. Цехмістро І. Україна. Шлях у майбутнє через повернення до себе // Сучасність. – 2000. – № 10.
11. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. IV. – М., 1857. – С. 250.
12. Балабуха К. Х. Квітка-Основ'яненко і Харківщина. – Харків: Обласна організація Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури, 1978.
13. Антоненко-Д. Воскресіння Шельменка // Нащадки прадідів. – К., 1998. – С. 263 – 271.
14. Кюстин А. Николаевская Россия. – Москва: Терра, Книжная лавка, 1997. – С. 203.
15. Багалій Д. І. Харків як українське місто // Історія Слобідської України. – Х.: Основа, 1990. – С. 210 – 248.
16. Михайлин І. Л. Українці й великороси в Тараса Шевченка // Слово про Шевченка. Зб. статей. – Х.: Основа, 1998. – С. 17 – 22.
17. Покровский М. Н. Историк-марксист. – 1930. – Т. 18 – 19. – С. 28.
18. Покровский М. Н. Русская история. – М., 1929. – Т. 1.
19. Ломоносов М. Полное собрание сочинений. – М.-Л., 1952. – Т. 6. – С. 200.
20. Гумилев Л. Н. От Руси к России. – М.: Экспрос, 1992. – С. 296.
21. Marks K. Secret diplomatic history XVIII century. – London, 1878. – P. 77.
22. Луцький Ю. Страдництво Миколи Гоголя, званого також як Ніколай Гоголь. – К.: Знання, 2002. – 113 с.
23. Різниченко Олекса. Спадщина тисячоліть. Чим українська мова багатша за інші? – Харків: Просвіта, 2003.